

יונקים ועופות ייחודיים מפסיפס בית האמידים הרומי בלוד

ד"ר ענת אביטל
חוקרת עצמאית anata vital2@gmail.com

תקציר

בפסיפס בית האמידים הרומי בלוד ישנם תיאורים מדויקים שזכו לשבחים רבים בזכות האיכות הגבוהה של הפסיפס והחיוניות של הדמויות. המאמר עוסק בחקר פסיפס לוד כחלק ממחקר גדול ומקיף שעסק בצומח ובחי בפסיפסים רומים וביזנטיים בארץ ישראל, תוך כדי השוואות לפסיפסי תקופות אלה במרחב הסובב, עבר הירדן המזרחי ואגן הים התיכון.

הפסיפס מתייחד בעושר דימויים מעולם החי בעיקר. מבין העופות, תוארו בו שניים-עשר מינים ומבין היונקים שמונה-עשר מינים, בהם זוהו עופות ויונקים אחדים שלא הוגדרו עד כה בפסיפסים אחרים מהתקופות הרומית והביזנטית בארץ ישראל. המאמר מתמקד במינים שהעיטור שלהם ייחודי לפסיפס הטרקלין של בית האמידים בלוד: מבין העופות - שחף אגמים, ירגזי מצוי, דרור הבית; ומבין היונקים - בופל, ראם, קרנף והיפופוטם.

זיהוי בעלי חיים אלו תורם להיכרות שלנו עם העופות שליוו ומלווים את האדם מהעת העתיקה ועד ימינו, בהם עופות ים שליוו את ספינות הדייגים. חלק מתיאורי היונקים משחזר נוף מקומי בו חיו גם יונקים גדולים שנכחדו במהלך המאות אחרונות. הסצנה של הסוואנה האפריקאית בה מוצגים יונקים גדולים, מתעדת אולי מסע נועז של בעלי המבנה בלוד לאפריקה, ומתעדת גם את הקשר שלהם אל פולחן נפטון, אל הים ולמקורות המים המתוקים.

מבוא

פסיפס בית האמידים הרומי, Domus, בלוד הוא פסיפס רצפה גדול ומפואר שנחשף בחפירות של רשות העתיקות בשנת 1996 (גורזלזני 2016 ושם הפניות נוספות; גורזלזני ושואף 2022: 148-151). הפסיפס מעוטר במגוון תיאורים של צמחים, רכיכות, דגים, יונק ימי, עופות ים, יונקים ועופות יבשתיים. פסיפס לוד הוא אחד מהפסיפסים המרשימים, הגדולים והאיכותיים ביותר מבין פסיפסי התקופה הרומית שנמצאו בארץ ישראל (אביטל 2014 כרך קורפוס: 212-214).

רצפת הפסיפס של הטרקלין מבית האמידים הרומי היוקרתי התגלתה בחפירת הצלה שנערכה מטעם רשות העתיקות, בהנהלת מרים אבישר, ברחוב החלוץ בלוד (ניצ 1400-110-15155-280). בחפירה נחשפו חלקי המבנה והפסיפס המרהיב ששובץ ברצפותיו (אבישר 1996). הפסיפס מתוארך לתקופה הרומית המאוחרת, סוף המאה השלישית עד ראשית המאה הרביעית לספירה, אורכו כ-17 מטר ורוחבו כ-9 מטר (אבישר 1999: 157; זילברשטיין 2009).

לקראת הכנת השטח להקמת מוזיאון ע"ש שלבי וייט ולאון לוי כבית הקבע של הפסיפס, הוא הוצא ממקומו לטיפול ושימור ונשלח להצגה במוזיאונים ברחבי העולם (אבו דיאב 2015). בזמן זה, החל בשנת 2009, נערכו חפירות חדשות באתר על ידי מרים אבישר ואמיר גורזלזני. מטרת החפירה הייתה להכשיר את האתר לקליטת הפסיפס באתרו ולשם הבנה של המכלול האדריכלי במסגרתו הותקן הפסיפס.

במסגרת החפירה נחשף פסיפס נוסף מדרום לטרקלין, ונמצא שהוא מעטר את מרכזה של חצר פריסטילית (חצר מוקפת עמודים או אומנות) שאורכה 13 מטר ורוחבה 11 מטר. לשם חשיפתו השלמה של פסיפס זה היה צורך לשנות את תוואי רחוב החלוץ המודרני שנסלל עליו, כך שרק בשנת 2014 ניתן היה להמשיך את החפירה ולחשוף את הפסיפס הדרומי במלואו. התיארוך שלו נקבע כמאוחר לרצפה של הטרקלין, אם כי שניהם שימשו יחדיו את אותו מבנה בחלק מתקופת קיומו. שני הפסיפסים הללו נידונים במאמר זה יחדיו במחקר זיהוי העופות והיונקים ומניינם.

הפסיפסים משלימים יחדיו תמונה של בית אמידים רומי יוקרתי, ובו טרקלין מפואר שאליו צמודה חצר פריסטילית ובהם פסיפסים עם עיטורים עשירים (גורזלזני 2015; גורזלזני 2016, גורזלזני ואחרים 2016). גודלם ואיכותם של הפסיפסים משקפים את רמת החיים הגבוהה של בעלי הבית, בעלי הממון הרב, שבחרו להתיישב ברובע בו התגוררה האליטה התרבותית, החברתית והכלכלית של העיר לוד מהתקופה הרומית המאוחרת (גורזלזני 2018).

שיטת המחקר

ראשיתה של עבודת חקר זו עסקה בצילום פסיפס לוד.¹ בהמשך נערכו הגדרה וזיהוי טקסונומי של כל העופות והיונקים שמוצגים בפסיפס לוד עם השוואות אל תיאורים מפסיפסי התקופות הרומית והביזנטית בישראל וברחבי האימפריות הרומית והביזנטית. הגדרת בעלי החיים התבססה על מחקרים קודמים (אבישר 1996; טלגם 2015), תצפיות, ידע וניסיון אישי, מגדירים, לקסיקונים, ספרות מקצועית ואתרי אינטרנט מדעיים. סיוע התקבל מחוקרים עמיתים שתרמו מידיעותיהם ברצון רב, ואני מודה להם על כך.

איכות הפסיפס

הפרמטר הראשי שניתן למדידה ומשמש במבחן איכותם של הפסיפסים הוא גודלן של אבני הפסיפס (Tessera), וכמובן מגוון הצבעים. כל אבן פסיפס היא פיקסל (Pixel) בתמונה הגדולה, וגודלן מודד את הרזולוציה. ככל שהאבנים קטנות יותר ומגוון הצבעים גדול יותר, הפסיפס איכותי יותר ומציג פרטים רבים יותר. התיאורים הפיגורטיביים בפסיפס לוד עשויים מאבנים צבעוניות קטנות במיוחד, שגודלן כחצי סמ"ר (כ-400 אבני פסיפס בדצמ"ר)², שמאפשרות רזולוציה גבוהה מאוד ביחס לשטח נתון ובהשוואה לפסיפסים אחרים בני התקופה ברחבי ישראל (אביטל 2022 : 186-186).

רזולוציה גבוהה זו מאפשרת ביטוי מפורט של מעברי גוונים ופרטים מדויקים באיורי הפסיפס שלרוב היו נצפים בישיבה או בהסבה על הספות או בעמידה סמוך אליהם, תוך כדי ביקור במבנה. עובדות אלו מציבות את הפסיפס של לוד בין הפסיפסים האיכותיים ביותר בישראל מהתקופות הרומית והביזנטית (אביטל 2014 כרך קורפוס : 212)

פסיפס לוד מצטיין בתיאורים מדויקים, מציאותיים וחיוניים של מגוון צמחים, רכיכות, דגים, יונק ימי, עופות ויונקים יבשתיים. יתרונו הנוסף של פסיפס לוד הוא בשטחו הגדול שהשתמר בצורה יוצאת מן הכלל והוא מבין הפסיפסים המרשימים מהתקופה הרומית, שהתגלו בישראל עד כתיבת שורות אלו.

¹ אני מודה להנהלת מוזיאון פסיפס לוד, על שיתוף הפעולה ומתן האפשרות לצלם במוזיאון.
² בעיטורים סכמתיים הנדסיים של מסגרות או שטחים ריקים האבנים לרוב גדולות יותר, ובתיאורים עדינים וקטנים האבנים אף זעירות יותר.

מגוון העופות בפסיפס לוד

בפסיפס לוד זוהו שניים-עשר מינים שונים של עופות (בהם ברווז שזוהה רק ברמת הסוג; טבלה 1). התיאורים המדויקים והמציאותיים מאפשרים הגדרות ברמה גבוהה של ודאות של מיני העופות הגדולים, וברמה טובה של ודאות של מיני העופות הקטנים, ציפורי השיר. הזיהוי מסתמך על צבעי האבנים ביחס לצבעים במציאות, אופי עמידת העוף, מבנה הגוף והאיברים השונים, הרגלי האכילה, בית הגידול וסביבת העוף, גודל העוף והרושם הכללי שהוא מביע לעיני האורניתולוג ומי שמכיר היטב את העופות במציאות.

בהשוואה לכלל הפסיפסים מהתקופות הרומית והביזנטית שהתגלו בישראל, פסיפס לוד מציג רק שני מינים פחות מהפסיפס העשיר ביותר במיני עופות בישראל, שהוא פסיפס קפלת הקבורה הארמנית מירושלים, בו מעוטרים ארבע-עשר מינים וסוגים של עופות. בהשוואה לפסיפסים אחרים עם מגוון גדול של מיני עופות, בפסיפס לוד עוטרו רק מין אחד פחות מפסיפס כנסיית עין שבע (טבח'ה), ומספר זהה של מינים כמו בפסיפס בית הכנסת של מעון-נירים.

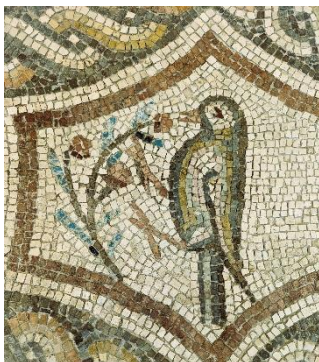
שם העוף	#
ברווז (סוג) (<i>Anas</i>)	1
דרור בית (<i>Passer domesticus</i>)	2
דררת קרמר (<i>Psittacula Kramet</i>)	3
חוגלת סלעים (<i>Alectoris chukat</i>)	4
טווס הודי (<i>Pavo cristatus</i>)	5
יאורית מצרית (<i>Alopochen aegyptiaca</i>)	6
יונת סלעים (<i>Columba Livia</i>)	7
ירגזי מצוי (<i>Parus majot</i>)	8
פורפיריה כחולה (<i>Porphyrio poliocephalus</i>)	9
שחף אגמים (<i>Chroicocephalus ridibundus</i>)	10
תור צווארון (<i>Streptopelia decaocto</i>)	11
תרנגול הבית (<i>Gallus gallus domesticus</i>)	12

טבלה 1 : מגוון מיני העופות בפסיפס לוד

עופות בתיאור יחידאי בישראל

מבין שניים-עשר מיני העופות המוצגים בפסיפס לוד, אפשר להציע זיהוי לשלושה עופות בתיאור יחידאי בכל פסיפסי ישראל מהתקופות הרומית והביזנטית, שנסקרו עד כה: ירגזי מצוי, דרור בית ושחף אגמים. שלושתם מעוצבים בפסיפס הטרקלין.

ירגזי מצוי

איור 1: ירגזי מצוי במדליון גאומטרי

איור 2: ירגזי מצוי, זכר, צילום: ויקיפדיה Luc Viatour

ירגזי מצוי מופיע בתיאור יחידאי בפסיפס לוד. הירגזי מתואר בתוך מסגרת גיאומטרית בשטיח הדרומי של פסיפס הטרקלין, בין מסגרות נוספות בהן עיצובים של צמחים, דגים, עופות ויונקים (איור 1). העוף עומד על ענפי שיח ורד ומלקט חרקים למאכל. הירגזי הוא אחת מציפורי השיר

המצויות והיציבות בישראל באזורים של מגורי אדם וחורשים (איור 2).

החלקים הצהובים של החזה והבטן, והגב הכהה מאוירים בצורה ברורה בפסיפס. הכתם הלבן שמתחת לעין מתואר בפסיפס ככתם לבן עגול סביב העין. המקור דק וחד. הרגלי העמידה על הענפים והאכילה של חרקים שנמצאים על הוורדים באים לידי ביטוי בצורה נאותה בפסיפס (היינצל ואחרים 1975: 266-267; ד"ר אורן חסון מידע בעל-פה). העוף בפסיפס נראה כזכר לפי סימן הזיהוי המוכר של הכתם השחור המוארך על החזה והבטן (אתר הצפרות הישראלי: ירגזי מצוי).

דרור בית

איור 4: דרור בית במדליון גאומטרי

איור 3: דרור בית (היינצל, פיטר ופרסלאו: 299)

דרור בית מעוצב בפסיפס לוד בתיאור יחידאי. הדרור מאויר במסגרת גאומטרית בשטיח הדרומי של פסיפס הטרקלין, בין מסגרות נוספות בהן עיצובים של צמחים, דגים, עופות ויונקים (איור 4). הדרור ניצב על ענף של ורד ומנקר חרקים שנמצאים על

הפרח. בשונה מתיאור הירגזי, אשר הוצג לעיל, שם הוורדים מוצגים במבט מהצד, וממרחק גדול יותר ולכן הם עוצבו קטנים יותר, בעיטור הדרור הוורד נראה במבט-על כפרח פתוח. הדרור המאויר הוא זכר עם סינר שחור על חזהו, הבטן בהירה-לבנה, הגבה לבנה, לחיו אפורה-בהירה, גבו כהה בצבעים אפור וחום, רגליו חומות, המקור שחור, עבה וחזק ומחודד בקצהו (איור 3). סימנים אלו מתוארים היטב בפרטים בפסיפס. הדרור הוא ציפור שיר יציבה שהייתה מאוד מצויה באזור מגורי אדם בישראל עד לעשורים האחרונים ועד להשפעות של כניסת עופות פולשים, המיינה ההודית והדררה, ציפורים שחומסות קנים של דרורים וגורמות לדחיקתם ולצמצום האוכלוסייה (קולאוני ושוורץ 2020).

שחף אגמים

איור 6 : שחף נח ברשת בירכתי אוניית דייגים

איור 7 : פרט צעיר של שחף אגמים, מתוך אתר
create.vista.com

בפסיפס הגדול ועמוס הפרטים של לוד, בסצנה הימית במרכז שטיח הטרקליון, מוצנע איור ייחודי ובעל חן רב של שחף בתוך רשת דייג על ירכתי ספינת

איור 5 : תקריב שחף נח ברשת בירכתי אוניית דייגים

דייגים גדולה. האומן העביר מסר עם נגיעה בחיי היום-יום המלווים את הספנים. כך למשל השחפים, שנוהגים לעקוב אחר אניות הדייגים ומחכים לשלל דגים קל שעולה ברשתות הדייג. האיור, מצליח כנראה להעביר אל הצופה מסר של עוף שנראה כמרוצה ושבוע בתוך שלל הדגים שנפל בחלקו, כשהוא נח ולא עסוק באכילה. יתכן אף שיוצר הפסיפס האניש את העוף באמצעות פרצוף שבע רצון (איור 6 ; איור 5).

קשה לקבוע בוודאות את מינו של השחף באיור, משום היעדר כל הצבעים המתאימים, גודלו הקטן של האיור ומשום שרק חלקו של העוף מאיור. עם זאת אפשר להציע זיהוי עם שחף אגמים שהוא המצוי והמוכר ביותר מבין השחפים שמקננים באזורנו והוא חי בלהקות גדולות מאוד באזור מישור החוף, והאיור מציג סימנים מזהים שלו (איור 7). צבע הראש של שחף האגמים משתנה בין מופעי הקיץ והחורף. בתיאור בפסיפס נראה השחף ב'לבוש' חורף, כשראשו בהיר ורק שרידי צבע כהה של 'לבוש' הקיץ על כיפת הראש. לשחף האגמים טבעת לבנה סביב העין השחורה, טבעת שניכרת לצופה לרוב רק בחלקה האחורי. טבעת זו מדומה בפסיפס באמצעות אבן לבנה יחידה בחלקה האחורי של העין השחורה. לשחף המעוצב בפסיפס מקור עם כתם שחור בקצהו, שהוא אופייני לפרטים צעירים של שחף אגמים שגילם עד שנה (פז 1993 : 239-240).

איור 8 : ברווז ברשת הדייגים על ירכתי ספינה

באיור הספינה השנייה בסצנה הימית עוטר עוף נוסף, ברווז שרובץ בנחת בסבך רשת הדייגים (איור 8). האנייה הזו כנראה ניזוקה והגיעה לחוף לתיקון (הדד 2019 : 32-35), וייתכן שבשלב זה הגיע אליה הברווז למנוחה אחרי נדידה בים התיכון או במהלך מנוחת חורף לחופי ישראל. לא ניתן לזהות את מין הברווז. שני התיאורים הם מציאותיים ונוגעים לחיי היום-יום של הספנים והדייגים, ומעבירים לצופה תמונה מתוך שלל חוויותיהם בים.

עופות בתיאור יחידאי בפסיפסים מהתקופות הרומית והביזנטית בישראל

כאן המקום גם לציין שעופות אלו אינם היחידים שזוהו בתיאור יחידאי בפסיפסי ישראל מהתקופות הרומית והביזנטית, וכי הוגדרו אחד-עשר עופות נוספים בתיאור יחידאי בפסיפסים אחרים והם מוצגים ברשימה שלהלן בטבלה 2 :

#	שם העוף	שם האתר
1	אנפה ארגמנית (<i>Ardea purpurea</i>)	קפלת כפר כמא
2	פֶּרֶס (<i>Gypaetus barbatus</i>)	קפלת קבורה אורפאוס, ירושלים
3	מגלן חום (<i>Plegadis falcinellus</i>)	כנסיית בית לוייה
4	פרנקולין שחור (<i>Francolinus francolinus</i>)	פסיפס הציפורים מקיסריה
5	שקנאי מצוי (<i>Pelecanus onocrotalus</i>)	פסיפס הציפורים מקיסריה
6	עגור כתר (<i>Balearica regulorum</i>)	כנסיית עין שבע (טבח'ה)
7	ברנטה אדומת חזה (<i>Branta ruficollis</i>)	כנסיית עין שבע (טבח'ה)
8	קורמורן גדול (<i>Phalacrocorax carbo</i>)	כנסיית עין שבע (טבח'ה)
9	ביצנית (סוג) (<i>Tringa</i>)	וילה, אמאוס
10	יונת ענק (<i>Columba palumbus</i>)	בית כנסת מעון-נירים
11	קורא מדברי (<i>Ammoperdix heyi</i>)	בית כנסת מעון-נירים

טבלה 2: עופות בתיאור יחידאי בפסיפסים מהתקופות הרומית והביזנטית בישראל

מגוון היונקים בפסיפס לוד

בפסיפס לוד מוצגים שמונה-עשר מינים של יונקים שונים (בהם גיירף שמזוהה ברמת סוג ודולפין המזוהה ברמת משפחה; טבלה 3). פסיפס לוד מציג את מגוון מיני היונקים הגדול ביותר מבין כל הפסיפסים מהתקופה הרומית שהתגלו בישראל. בקרב הפסיפסים מהתקופה הביזנטית שהתגלו בישראל, פסיפס לוד מציג רק מין אחד פחות מהפסיפס העשיר ביותר במינים בישראל, שהוא פסיפס כנסיית באר שמע, בו מעוטרים תשעה-עשר מינים וסוגים של יונקים (ורגה ואחרים בפרסום).

#	שם היונק
1	אייל הכרמל (<i>Capreolus capreolus</i>)
2	אריה (<i>Panthera leo</i>)
3	ארנבת מצויה (<i>Lepus capensis</i>)
4	בקר הבית (<i>Bos taurus</i>)
5	גיירף (סוג) (<i>Giraffa</i>)
6	דוב חום סורי (<i>Ursus arctos syriacus</i>)

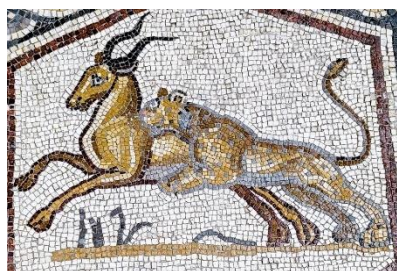
דולפין (משפחה) (<i>Delphinidae</i>)	7
היפופוטם מצוי (<i>Hippopotamus amphibius</i>)	8
טיגריס (<i>Panthera tigris</i>)	9
יעל נובי (<i>Capra nubiana</i>)	10
כלב הבית (תת-מין) (<i>Canis lupus familiaris</i>)	11
נמר (<i>Panthera pardus</i>)	12
סוס הבית (<i>Equus ferus caballus</i>)	13
פיל אפריקאי (<i>Loxodonta</i>)	14
צבי ארץ ישראלי (<i>Gazella gazella gazella</i>)	15
קרנף לבן (<i>Ceratotherium simum</i>)	16
ראם (<i>Oryx leucoryx</i>)	17
בובל איילי (<i>Alcelaphus buselaphus</i>) שורר (bubal) אנטילופה-שורר	18

טבלה 3 : 18 מיני היונקים שמתוארים בפסיפס לוד

יונקים בתיאור יחידאי בישראל

מבין שמונה-עשר מיני היונקים המיוצגים בפסיפס לוד, אפשר להציע זיהוי לשלושה יונקים בתיאור יחידאי בכל פסיפסי ישראל שנסקרו עד כה, מהתקופות הרומית : בונבל, ראם וקרנף ; והיפופוטם עם הקשר פולחני בתיאור יחידאי מפסיפסי התקופה רומית. ארבעתם מעוצבים בפסיפס הטרקלין.

בונבל

איור 9 : לביאה צדה בונבל

בשטיח הצפוני של הפסיפס מעוצבות מסגרות משושות, באחת מהן מתוארת לביאה שצדה בונבל, כחלק מתיאורי הטבע המציאותיים הרבים בפסיפס (איור 9). הבובל הוא אנטילופה שחיה בעדרים, שוכנת ערבות, ונפוצה כיום במיוחד במישורי הסוואנה שבדרום אפריקה. דגם הקרניים הגדולות והמעוקלות, העבות בבסיסן והדקות וחדות בקצותיהן מאויר היטב בפסיפס (איור 10).

איור 10 : בובל איילי, ויקיפדיה צילום : Bernard DUPONT

הבובל חי בעבר בארץ ישראל ובסביבותיה. אהרוני שמע מהבדווים על בובלים שניצודו באזור מזרח ים-המלח בתחילת המאה ה-20 (אהרוני 2000 : 21-22), וסביר אם כן שהבובל נצפה על ידי בעלי הבית בלוד או האמנים יוצרי הפסיפס במסעותיהם בארץ ישראל או בסביבותיה והיה מוכר להם. דור סבר שהבובל נכחד מארץ ישראל כבר בתקופה פרהיסטורית (דור 1975 : 36), ובמקום אחר זיהה את הבובל עם הזמר המקראי "אֵיל וצָבִי וְיַחְמוּר וְאֶקוּ וְדִישָׁן וְתָאוּ וְזָמֵר" (דברים י"ד, ה') (דור 1997 : 40). עמר, בוכניק ובר-עוז זיהו את הבובל עם היחמור המקראי וציינו ממצאים

ארכיאולוגיים של שרידי בובל מתקופות הברונזה הביניימית והמאוחרת ומתקופת הברזל מדרום הארץ וממישור החוף (עמר ואחרים 2009; עמר תשע"א).

ראם

איור 11: נמר טורף ראם

איור 13: לביאה צדה ראם זכר

בחלקו הצפוני של הפסיפס, סביב למתומן עם תיאורי הסוואנה האפריקאית (איור 14), מעוצבות מסגרות מצולעות. באחת מהן מתואר נמר באחיזת טריפה עזה, כשהוא נתלה על בטנו של הראם ולסתותיו סוגרות על צווארו. הדם ניגר מגופו של

הראם באזורי הפציעה מטופרי הגפיים האחוריות והקדמיות של הנמר ומהפגיעה בעורק הצוואר (איור 11).

איור 12: ראם לבן בשמורת חי בר יוטבתה, צילום: MathKnight מתוך ויקיפדיה

זהו איור מדהים ותיאור מציאותי של אופן הצייד של נמרים שנוהגים לתקוף מתוך המארב את הטרף, כשהם קופצים עליו מלמטה, אווזים אותו בגפיהם וסוגרים את לסתותיהם כדי להבטיח שהטרף לא יוכל להימלט, ומשתמשים בניביהם כדי לפגוע בעורק הצוואר שלו. הפגיעה בעורק הצוואר גורמת לדימום רב ולחנק, מה שמביא למוות של הטרף תוך זמן קצר. החניקה היא אחת הדרכים הנפוצות ביותר שבהן טורפים גדולים הורגים את טרפם, והיא דרך יעילה להרוג טרף גדול, מכיוון שהיא גורמת למוות מהיר ולא מכאיב אשר מסייע להפחית את התנגדותו של הטרף.³

במסגרת נוספת, בשטיח הצפוני של הפסיפס, מתוארת לביאה צדה ראם זכר, כשהיא מזנקת על גבו על מנת להפילו ולטורפו (איור 13). בשני האיורים מאוירות היטב שתי הקרניים המקושטות והארוכות האופייניות לראם.

מהתיאורים קשה לקבוע מהו מינו של הראם, כי פרוות הראמים בפסיפס מעוצבת בגוונים של חום ולא בלבן, אם כי סביר שזהו הראם הלבן (איור 12), שהיה נפוץ בנגב עד לתחילת המאה ה-20, ובעבר הירדן עד אמצע המאה ה-20 (דור 1975 : 321-322; מנדלסון ויום-טוב 1988 : 277-279). נראה שהאומן בחר לעצב את גוון פרוותם של הראמים בגוני החום ולא בצבע לבן או בצבעים בהירים בשל הצורך ליצור ניגודיות של הצבע ביחס לרקע הלבן של אבני הפסיפס. עם זאת, ראוי לציין שהיוצר הדגיש את הכתמים הכהים על הלחיים והכתם הכהה על האף, ואף דאג לעצב את הרגליים הקדמיות בגוונים כהים של חום ושחור (איור 13).

³ סרטון וידיאו המציג נמר טורף אנטילופה בסוואנה
<https://youtu.be/7X5ruwI2Vgo?si=EXxYbB5OueBaoGse> באפריקה

סוואנה אפריקאית וגוף מים

איור 14: סצנת סוואנה אפריקאית

בשטיח המרכזי של הטרקלין מעוטר מתומן גדול ובו סצנת יונקים גדולים מהסוואנות של אפריקה (איור 14). אריה ולביאה שומרים על גבעות משני צדדיו של גוף מים מתוקים, שמדמה את הנילוס, את מקורותיו או מקור מים בסוואנה. במים רובץ היפופוטם בהקשר מיתולוגי ולו זנב דג מסולסל. בחזיתה של הסצנה מתוארים יונקים גדולים נוספים, פיל, ג'ירף, קרנף, לביאה ופר.

קרנף

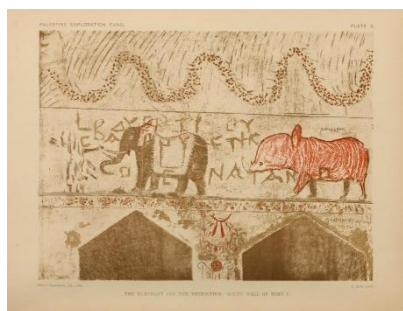
מחוץ למקור המים מעוצב קרנף, בתיאור מציאותי (איור 15) במהלך סצנה של מאבק חזיתי בינו לבין פיל, שנראה כמו עימות על טריטוריה ועל גישה למקור המים. שני היונקים הגדולים מוצגים בעמדה פרונטלית זה מול זה כשגופם נוטה קדימה בתנועת מתקפה. עימותים בין פיל לקרנף אינם נדירים במאבקים על השליטה בשטח, על מקורות המים והצמחייה,⁴ כשלרוב הפיל זוכה במאבקים הללו עקב משקלו, גובהו וכוחו. שאר היונקים הגדולים בסצנה לא נראים שייכים למאבק, אך הם מייצגים את הפאונה בסוואנה.

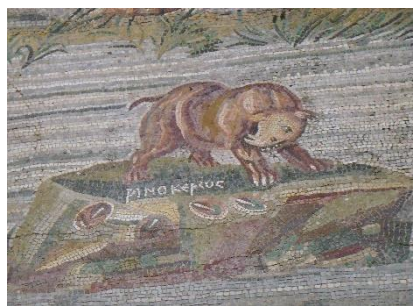
איור 15: קרנף בסצנת הסוואנה האפריקאית

לא מוכרים קרנפים בתיאורי הפסיפסים הרומיים

והביזנטיים בארץ ישראל, למרות שתיאורים של בעלי חיים אפריקאים אחרים כן מצויים בהם, למשל

איור 16: קרנף ופיל בציור הקיר ממערת הקבורה הצידונית במרשה (פיטרס ותירש (PLATE X: 1905

איור 17: קרנף בפסיפס הנילוס מפלסטרינה, איטליה

ג'ירף וזברה בפסיפס בית הכנסת בעזה (עובדיה 1969), פיל ופנינייה בכנסיית באר שמע (ורגה ואחרים בפרסום). בציורי הקיר ממערת הקבורה הצידונית במרשה, המתוארכים למאה

השנייה לפסה"נ, מעוצבים בעלי חיים אפריקאים בשורה, בהם:

קרנף בצמוד לכיתוב שמו ביוונית רינוקרוס, $\rho\acute{\iota}\nu\acute{o}\kappa\epsilon\rho\omega\varsigma$ (איור 16) כחלק מתיאור חוויות מסע ציד, שהיה ספורט מועדף על ידי שכבות האצולה (פיטרס ותירש 1905: 12; PLATE VI; 90).

⁴ סרטון וידאו המציג מאבק בין פיל לקרנף <https://youtu.be/NuDtiurkLu8?si=F2nJdZwemVHYP3xX>

במקדש פורטונה בפלסטרינה (Præneste = Palestrina) באיטליה הותקן, במאה הראשונה לפסה"נ, פסיפס הנילוס הנודע (פליניוס : XXXVI, 64). בפסיפס מתואר קרנף, אף הוא עם כיתוב שמו ביוונית (איור 17), שהוא אחד ממניי יונקים אפריקאים אחרים שעוצבו בפסיפס בצמוד לכתוביות שמם ביוונית, כשהם מוצבים בנוף בית הגידול הטבעי שלהם.

מרבית התיאורים האקזוטיים של נופי הנילוס האפריקאים בפסיפסים מהתקופות הרומית והביזנטית בישראל מלווים בכתוביות הסבר, לדוגמה האלה מצרים, איגיפטוס, ΑΙΓΥΠΤΟΣ ושערי אלכסנדריה ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, בפסיפס בית חג הנילוס מציפורי (וייס וטלגם 2002 : 62, איור 8 ; 65 איור 10). כנראה שבמקרים בהם התיאורים בפסיפס לא היו מקומיים ולא מוכרים לתושבי האתר ולמבקרים במבנה, ניכרת העדפה לצרף כתוביות ופירוש למוצגים, כמו באנציקלופדיה או במפה לארצות זרות, שמרבית מבקרי אתר הפסיפס לא הגיעו ולא יגיעו אליהן בימי חייהם.

היפופוטם עם זנב דג מסולסל מיתולוגי

איור 18 : היפופוטם עם זנב דג מסולסל מיתולוגי

בגוף המים רובץ היפופוטם פעור לוע שחלקו האחורי של גופו מתואר כזנב דג מסולסל כשל יצור ימי מיתולוגי (איור 18). ההיפופוטם מוצג רובץ במים ונשען רק על רגליו הקדמיות בעוד זנבו המסולסל מתנוסס מאחוריו מעלה. גופו חום וריאליסטי, פרט לזנב הדג האפור המסולסל שהודבק אליו באופן דמיוני.

איור 19 : היפופוטמים רובצים במי בשמורת סלואוס (Selous) בטנזניה (צילום : יוסף אביטל)

היפופוטמים נוהגים לרובץ במהלך היום במקווי מים בסוואנות באפריקה ובנילוס על מנת לקרר את גופם הגדול, בלילה הם יוצאים לרעות מחוץ למים. כשההיפופוטם רובץ במנוחה במים רק פלג גופו העליון בולט, הגב, וחלקו העליון של הראש. מחלקו העליון של הראש נראים האוזניים המחוודדות שפונות קדימה, עיניו הבולטות, ואפו שיוצא לנשימה (איור 19). באיור ההיפופוטם בפסיפס נראות אוזניים מחוודדות שפונות קדימה, עיניים עגולות גדולות ובולטות, לועו פעור לרווחה. שני הניבים הבהירים ניכרים באיור.

איור 20 : היפופוטם פעור לוע (ויקימדיה Jon Connell)

בעת קונפליקטים בינם לבין עצמם ההיפופוטמים נוהגים לפעור את הלועות זה מול זה, חושפים את ניביהם הגדולים ומשמיעים קולות אזהרה. הסצנה בפסיפס מדמה היטב את המציאות השגרתית בהתנהגות להקות היפופוטמים בנהרות, באגמים ובמקורות המים העונתיים, שם הם שורצים.⁵

ההיפופוטם, היצור הגדול והדומיננטי במקווי המים באפריקה, הוא אחד מסמליו של האל נילוס. בפסלים ובציורי פסיפסים רומיים וביזנטיים האל נילוס מוצג כשהוא נישא על גב היפופוטם או נשען עליו.

⁵ סרטון וידאו המציג את אורחות חייהם של להקות היפופוטמים במקווי המים בסוואנות באפריקה. https://youtu.be/vHXB_IqJSNA?si=bKbohj6W00th2-Y

למשל בבית קיריוס ליאונטיס, היהודי מבית שאן, מהמאה השישית לספה"י, בשטיח פסיפס עם מוטיבים נילוטיים בהם הכתובית אלכסנדריה, ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, מוצג האל נילוס רוכב על גב היפופוטם (גימי-סורבה 2023 : 240-245). דאוי לציין שהיפופוטמים חיו בארץ לפחות עד תקופת הברזל, עצמות היפופוטמים תועדו באתרים שונים, בהם: תל קסילה, תל אפק ותל דור (הורביץ וצירנוב 1990: 71). ההיפופוטם מתואר גם בספר איוב (מ"ט"ו) בשם "בהמות".

איור 21: דג מיתולוגי גדול עם זנב מסולסל

איור 22: סוס מיתולוגי עם זנב דג מסולסל (סוס-ים, היפוקמפוס)

זנב הדג המסולסל של ההיפופוטם בפסיפס בלוד דומה ליצורים ימיים או יבשתיים עם זנב דג מסולסל שנלוו לפולחן האלים הרומיים, נפטון ואוקיאנוס, אלי המים והזרמים, הים וגלי הגאות (בוסלר 1864 : 10-8 ; אתר מוזיאון Bad Vilbel ; סרווי 2012 : 34-35).

בדומה לאיור ההיפופוטם עוצבו עוד בעלי חיים גדולים בפסיפס לוד כיצורים ימיים דמיוניים עם זנב דג מסולסל מיתולוגי, למשל : דג גדול בחלקה הימני העליון של הסצנה הימית (איור 21) והיפוקמפוס (hippocampus סוס-ים), יצור שחלקו הקדמי הוא סוס ואחוריו זנב דג מסולסל, שמוצג במצולע בשטיח מחלקו הדרומי של הטרקלין (איור 22). בסצנה האפריקאית מוצג כפי הנראה מיזוג של היפופוטם שהוא אחד מסמליו של האל נילוס עם זנב דג מסולסל שהוא מסמליו של נפטון.

בפסיפס לוד שולבו אלמנטים נוספים שמסמלים את פולחן נפטון : דולפינים, קלשון תלת-שיניים (טרידנט) וקונכיות בים (סרווי 2012 : 34-35). בהופעות סמלי הפולחן של נפטון יש רמז אפשרי לקשר של בעלי הבית בלוד לאל הים.

דיון וסיכום

פסיפס לוד מתייחד באיכות יוצאת מן הכלל. שטחו גדול, הוא השתמר בצורה טובה מאוד והוא מבין הפסיפסים המרשימים מהתקופה הרומית, שהתגלו בישראל. בפסיפס לוד באים לידי ביטוי דימויים עשירים, מדויקים, מציאותיים וחיוניים של מגוון צמחים ועיקר העיטורים הם של יצורים מעולם החי : עופות ויונקים יבשתיים, דגים, יונק ורכיכות ימיים.

התיאורים הפיגורטיביים בפסיפס לוד עוצבו באמצעות אבנים צבעוניות קטנות במיוחד, שמאפשרות רזולוציה גבוהה מאוד ביחס לשטח נתון. רזולוציה גבוהה זו מאפשרת ביטוי מפורט של מעברי גוונים ופרטים מדויקים באיורים שלרוב נצפו על ידי אורחי הבית בעת שישבו או הסבו על הספות, או בעמידה על משטח הפסיפס.

בפסיפס לוד זוהו שניים-עשר מינים שונים של עופות (טבלה 1), ומוצג בו מגוון מיני העופות הגדול ביותר מבין כל הפסיפסים מהתקופה הרומית שהתגלו בישראל. ובהשוואה לכלל הפסיפסים מהתקופה הביזנטית שהתגלו בישראל, פסיפס לוד מציג רק שני מינים פחות מהפסיפס העשיר ביותר במיני עופות

בישראל, שהוא פסיפס קפלת הקבורה הארמנית מירושלים, בו מעוטרים ארבע-עשר מינים וסוגים של עופות שונים.

מתוך מגוון העופות בפסיפס לוד זהו שלושה עופות בתיאור יחידאי מכל פסיפסי ישראל מהתקופות הרומית והביזנטית: ירגזי מצוי, דרור בית ושחף אגמים. שתי ציפורי השיר, הירגזי המצוי ודרור הבית, שכיחות באזור מגורי אדם. שחף אגמים אף הוא מצוי מאוד בישראל ומלווה את האדם בריכוזי פסולת, באתרי דגה ובסירות דייג.

בפסיפס לוד באים לידי ביטוי שמונה-עשר מינים של יונקים שונים (טבלה 3), ומוצג בו מגוון מיני היונקים הגדול ביותר מבין כל הפסיפסים מהתקופה הרומית שהתגלו בישראל, ורק מין אחד פחות מפסיפס כנסיית באר שמע, הפסיפס המגוון ביותר במיני יונקים בישראל מהתקופה הביזנטית.

מתוך שלל היונקים שמעטרים את פסיפס לוד זהו שלושה מיני יונקים שאין להם ייצוגים דומים בפסיפסים אחרים מהתקופה הרומית והביזנטית בארץ ישראל: בּוּבָל, ראם וקרנף, ומין אחד, היפופוטם, שלא מוצג בישראל בפסיפסים מהתקופה הרומית. הראם והבובל היו יונקים שחיו בישראל בבר וניצודו לשימושי האדם, בעוד שהקרנף וההיפופוטם הם יונקים אפריקאים. סצנות הטריפה של הבובל והראם מתעדות את הקשר הבלתי אמצעי של בעלי המבנה ויוצרי הפסיפס עם הטבע הישראלי ואת השאיפה לדמות את המציאות בדיוק מרבי באמצעות ציורי הפסיפס.

הקרנף וההיפופוטם משולבים בסצנה אפריקאית בה עוצבו גם אריות, גירף, פיל ופר. נראה שתפקיד הסצנה האפריקאית לשתף את הבאים בצל קורת המבנה בחוויית מסע של בעלי המבנה אל אפריקה, אל ארץ הנילוס ולסוואנות. התייעוד המדויק של דמויות היונקים האפריקאים, רביצת ההיפופוטם פעור הלוע בגוף המים הגדול, סצנת העימות בין הפיל והקרנף, כולם מעידים על צפייה ישירה בהם במציאות, ומעידים על הרצון לשקף לצופים בפסיפס את חוויות המסע והמראות המיוחדים של אפריקה.

ההיכרות הישירה עם הנופים ובעלי החיים האפריקאיים, כנראה באה לידי ביטוי גם בתיאור ההיפופוטם, שבעיצובו אולי נרמזים הכלאה או מיזוג של שני אלי מקורות מים: האל נילוס שאחד מסמליו היה היפופוטם, ואל הים נפטון, שבין סמליו היו יצורים דמיוניים עם זנב דג מסולסל.

בסצנה האפריקאית הייחודית מודגש הקשר הקוסמופוליטי הרחב של בעלי המבנה (גורזלני 2018) עם תרבות המערב, אירופה וצפון אפריקה, וגם עם הטבע הפראי של מרכז אפריקה. אפשר להניח שהם יצאו למסע שאפתני, אולי היחיד בחייהם, עד למרכז אפריקה, נטלו עמם להרפתקה גם את אומני הפסיפס על מנת שיתעדו ברצפתם המפוארת את מראה העיניים וחלק מהתחושות של המסע באמצעות איורי הפסיפס, בדומה לציורים ולתייעוד ביומני מסע לאורך ההיסטוריה או שיתוף תמונות ברשתות החברתיות כיום.

פסיפס לוד, כמו מרבית פסיפסי התקופות הרומית והביזנטית, מגלה עצמאות אמנותית ביצירת דגמים מקוריים המאוכלסים בתוך המסגרות. ניכר בבירור שבחירתם ועיצובם נעשו באופן מקומי ומקורי והאומנים ביצעו יצירות בעלות השראה. התוצרים, אם כי היו דומים בנושאים ובקומפוזיציה של השטיח, מהווים דוגמאות יחידאיות ומקוריות בכל פסיפס (וייס וטלגס 2002: 71, הערה 71; חכלילי 2009: 142-147, 175, 273). יוצרי הפסיפסים קיבלו השראה מדגמים מקובלים, אך לא יצרו העתקות מדויקות, אלא ההיפך הוא הנכון, הם יצרו יצירות מקוריות ועצמאיות, והביעו יצירתיות יוצאת מן הכלל בתכנון

דגמים פיגורטיביים חדשים ומקוריים של חי וצומח בראייה מציאותית מקומית (קונדולאון 1995 : 86 ; בלאנשהארד-למי 1995 : 10-15 ; דנבין 1999 : 303-304).

זיהוי מיני בעלי החיים בהקשר לעיטורם במסגרת הסצנות בפסיפס לוד תורם להיכרות שלנו עם המגוון הביולוגי המקומי בתקופתם, הקשר ההדוק והישיר של בני התקופה עם נושאי הטבע, פעילויות הדייג הימי והשתקפות מציאותית של עופות ים, מגוון בעלי החיים שנצפו במסע לאפריקה בנופי ארצות מוצאם כחלק מתרבות ספורט הציד של בעלי הממון בני התקופה לאפריקה. המגוון העשיר של העופות והיונקים שמוצג בפסיפס מלמד גם על יכולתו של האדם להכיר היטב ולנצל את הטבע לצרכיו, ונטייתו של האדם לשתף ולהציג לאחרים את חוויותיו ועושר עולמו.

מקור הצילומים : בתיאור כל תמונה נכתב מקורה, אחרת הן צולמו על ידי מחברת המאמר.

רשימת מקורות

אבו דיאב 2015	אבו דיאב ע' 2015. פסיפס לוד מנקודת מבטו של המשמר. בתוך : שביט א', דעאדלה ת' וגדות י' (עורכים). לוד : "דיוספוליס - עיר האלוהים", קובץ מחקרים בהיסטוריה ובארכיאולוגיה של לוד, כרך ב' : 165-174
אביטל 2014	אביטל ע' 2014. הגידולים והכלים החקלאיים בפסיפסים מן התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית מארץ ישראל, כרך הקורפוס וכרך מחקר. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן
אביטל 2022	אביטל ע' 2022. איורי עופות בפסיפסים מהתקופה הביזנטית ביהודה, בשומרון ובשרון. בתוך : מחקרי יהודה ושומרון לא(2) : 183-219
אבישר 1996	אבישר מ' 1996. לוד – רצפת פסיפס. חדשות ארכיאולוגיות קה : 157-160
אבישר 1999	אבישר מ' 1999. לוד – רצפת הפסיפס. קדמוניות שנה לב. חוברת 1 (117) : 41-42
אהרוני 2000	אהרוני י' 2000. זכרונות זואולוג עברי. ירושלים
אתר הצפרות הישראלי	מרכז הצפרות הישראלי https://www.birds.org.il/he
אתר מוזיאון Bad Vibel	https://www.hlmd.de/de/entdecken/kunst-und-kulturgeschichte/archaeologie
בוסלר 1864	Boßler C. L. 1864. <i>The Roman site near Vilbel and the mosaic floor discovered there in 1849</i> . In: <i>Archive for Hessian history and antiquity</i> . 10: 1–35, illustration p. 214. (גרמנית) https://archive.org/details/archivfurhessisc10hist/archivfurhessisc10hist/page/n3/mode/2up?view=theater

Blanchard-Lemee M., Ennaifer M., Slim H. & Slim L. 1995. <i>Mosaics of Roman Africa, Floor Mosaics from Tunisia</i> . New York.	בלאנשהארד- למי 1995
Gorzalczany, A. 2015. Foreword. In: <i>The Lod Mosaic: A Spectacular Roman Mosaic Floor</i> . Israel Antiquity Authority: 11-6.	גורזלזני 2015
גורזלזני א' 2016. ווילה מהתקופה הרומית המאוחרת בלוד: הפסיפסים המפוארים שנחשפו בין השנים 1996 – 2014 בחפירות רשות העתיקות. בתוך: שביט א', דעאדלה ת' וגדות י' (עורכים). לוד: "דיוספוליס - עיר האלוהים", קובץ מחקרים בהיסטוריה ובארכיאולוגיה של לוד, כרך ב': 81-114	גורזלזני 2016
Gorzalczany, A., Avissar, M., Torgë, H., 'Ad, U., Jakoel, E. and Elisha, Y. 2016. <i>Lod, the Lod Mosaic</i> . Hadashot Arkheologiyot, vol. 128.	גורזלזני ואחרים 2016
גורזלזני א' 2018. לוד, נווה ירק. חדשות ארכיאולוגיות. גליון 130. https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25489&mag_id=126#bibliography	גורזלזני 2018
The Lod Mosaics: From Luxurious Roman Mansion to Catalyst for Urban and Social Change. <i>Journal of mosaic research</i> Vol. 15.	גורזלזני ושואף 2022
Guimier-Sorbets A.M. 2023. The Representation of the Nile on Mosaics Various Contexts. <i>Journal of Mosaic Research</i> . pp 239-250.	גימי-סורבה 2023
דור מ' 1975. לכסיקון זואולוגי בעלי חוליות. תל אביב	דור 1975
דור מ' 1997. החי בימי המקרא המשנה והתלמוד. תל אביב	דור 1997
Dunbabin K. M. D., 1999, <i>Mosaics of the Greek and Roman World</i> , Cambridge.	דנבין 1999
הדד א' 2019. אותות למצוקה ימית – תלאותיה של ספינת המסחר – מרצפת הפסיפס בלוד. בתוך: שביט א' (עורך). לוד: "דיוספוליס - עיר האלוהים", קובץ מחקרים בהיסטוריה ובארכיאולוגיה של לוד, כרך ה': 25-42	הדד 2019
Horwitz, L. K., & Tchernov, E. 1990. Cultural and environmental implications of hippopotamus bone remains in archaeological contexts in the Levant. <i>Bulletin of the American Schools of Oriental Research</i> . 67-76.	הורביץ וצ'רנוב 1990

היינצל ואחרים 1975	היינצל ה', פיטר ר' ופרסלאו יי 1975. הציפורים מגדיר שדה שלם לציפורי אירופה והמזרח התיכון. תל אביב
וייס וטלגם 2002	Weiss, Z. and Talgam, R. 2002. The Nile Festival Building and its Mosaics: Mythological Representations in Early Byzantine Sepphoris. In: Humphrey J. H. (ed.). <i>The Roman and Byzantine Near East</i> , Vol. 3: 55-90.
ורגה ואחרים בפרסום	ורגה ד', אביטל ע', לנדר יי וגזית ד' (בפרסום). כנסיית סטפנוס הקדוש בח' באר-שמע. עתיקות
זילברשטיין 2009	זילברשטיין א. 2009, לוד, רחוב החלוץ. חדשות ארכיאולוגיות. גיליון 131. https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25670&mag_id=127
חכלילי 2009	Hachlili R. 2009. <i>Ancient Mosaic Pavements: Themes, Issues, and trend</i> . Brill
טלגם 2015	Talgam, R. 2015. The Late Roman Mosaics at Lod. In. <i>Israel Antiquity Authority</i> : 50-107.
מנדלסון ויום- טוב 1988	מנדלסון ה' ויום-טוב יי 1988. החי והצומח של ארץ-ישראל אנציקלופדיה שימושית מאירת. כרך 7. ע' אלון (עורך). תל אביב
סרווי 2012	Servi K. 2012. <i>Greek Mythology</i> . Ekdotike Athenon S.A. Athens.
עובדיה 1969	Ovadia A. 1969. Excavations in the Area of the Ancient Synagogue at Gaza, <i>Israel Exploration Journal</i> 19, 4, pp. 193-198.
עמר תשע"א	עמר ז' תשע"א. להשיב את אנטיולופת הבובל לארץ ישראל. אריאל 197-198 : 205-208
עמר ואחרים 2009	עמר ז', בוכניק ר' ובר-עוז ג', 2009. זיהוי החיות הטהורות שבמקרא לאור מחקר הארכאולוגי. קתדרה 132 : 33-54
פז 1993	פז ע' 1993. החי והצומח של ארץ-ישראל אנציקלופדיה שימושית מאירת. כרך 6. ע' אלון (עורך). תל אביב
פיטרס ותירש 1905	Peters, J.P. and Thiersch, H. 1905. <i>Painted tombs in the necropolis of Marissa</i> . Committee of the Palestine Exploration Fund. London.
פליניוס	Pliny the Elder. 1855. <i>The Natural History</i> , John Bostock, M.D., F.R.S. H.T. Riley, Esq., B.A. London.

<p>Colléony, A. and Shwartz, A. 2020. When the winners are the losers: Invasive alien bird species outcompete the native winners in the biotic homogenization process. <i>Biological Conservation</i> 241, 108314.</p>	<p>קולאוני ושוורץ 2020</p>
<p>Kondoleon C., 1995, <i>Domestic and Divine, Roman Mosaics in the House of Dionysos</i>, London.</p>	<p>קונדולאון 1995</p>